

XURAMAN Ağasalam qızı Əliyeva
E-mail: x.samedova@mail.ru
Bakı Slavyan Universiteti
S.Rüstəm küç., 33

SADƏ NƏQLİ CÜMLƏ MƏTNİN KOMPONENTİ KİMİ **(alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında)**

XÜLASƏ

Məqalədə alman və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında mürəkkəb sintaktik bütövün kompozisiya-məna strukturunda sadə nəqli cümlənin kommunikativ xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnin tematik cəhətdən bütöv və struktur cəhətdən müəyyən edilmiş parçası kimi şərh edilir. «Mürəkkəb sintaktik bütöv» termininin sinonimi kimi «mikromətn» terminindən istifadə edilir. Mikromətn ayrıca bir cümlə ilə müqayisədə fikrin daha dolğun inkişafını ifadə edən struktur və semantik cəhətdən əlaqəli cümlələr qrupunu özündə birləşdirən mətnyaradıcı quruluşdur. Mikromətn mətnin bir parçası olaraq müəyyən kompozisiyaya malikdir. Onun tərkibinə daxil olan cümlələr müxtəlif kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Mikromətni başlayan cümlələrin əsas funksiyası yeni fikir yürütmək və ya onun inkişafında dönüş yaratmaqdan ibarətdir. Mikromətnin orta hissəsini təşkil edən cümlələr başlanğıcın nəzərdə tutduğu fikri açıq və davam etdirir. Mikromətnin sonluğunu təşkil edən cümlələr əvvəlki cümlələrdə ifadə olunmuş fikirləri ümumiləşdirir, mikromətnin məna quruluşu üçün əhəmiyyət kəsb edir. Alman və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlili bu dillərin mətn dilçiliyi səviyyəsində oxşar və fərqli cəhətlərini müşahidə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *mürəkkəb sintaktik bütöv, mikromətn, sadə nəqli cümlə, başlanğıc, orta hissə, sonluq, stuktur, semantika, kommunikativ funksiya,*

Key words: *complex syntactic whole, microtext, simple narrative sentence, the beginning, the middle part, the ending, structure, semantics, communicative function*

Ключевые слова: *сложное синтаксическое целое, микротекст, простое повествовательное предложение, зачин, средняя часть, концовка, структура, семантика, коммуникативная функция*

Mətn dilçiliyi baxımından söz sırasına nəzər salmaq sadə nəqli cümlənin sonuncu yerinin kommunikativ-üslubi funksiyasının öyrənilməsinə yeni yanaşmanın zəruriliyini müəyyən edir. Mətnin tematik cəhətdən bütöv və struktur cəhətdən müəyyən edilmiş parçası kimi başa düşülən mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində sadə nəqli cümlənin alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında sonuncu yerinin rolunun öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur [1; 5].

Biz «mürəkkəb sintaktik bütöv» termininin sinonimi kimi «mikromətn» terminindən istifadə edirik, belə ki, zənnimizcə, bu cür nitq vahininin əsl

mahiyyətinə məhz «mikromətn» termini uyğun gəlir. Mikromətnə onun tərkibinə daxil olan cümlələrin semantik və sintaktik vahidi eyni dərəcədə nəzərə alınır və sadalanan əlamətlərdən heç birinə üstünlük verilmir. Bundan başqa, artıq «mikromətn» termininin özündə verilmiş nitq bütövünün daha böyük nitq vahidindən, komponenti olduğu mətndən asılılığının birbaşa göstəricisi yer alır. Bununla belə, biz mikromətn haqqında aşağıdakı anlayışa əsaslanırıq: *mikromətn* tək cümlə ilə müqayisədə fikrin daha dolğun inkişafını ifadə edən struktur və semantik cəhətdən əlaqəli cümlələr qrupunu özündə birləşdirən mətnin bütöv bir parçasıdır [7, s. 95].

Abzasın strukturu mikromətnin strukturu kimi bədii ideyaya tabe olur, bədii qərar isə bir abzasda bir neçə mikromətnin birləşməsinə və ya bir mikromətnin bir neçə abzasa bölünməsinə şərtləndirir. Biz bu səbəbdən mətnin elementar komponentinin abzas deyil, mikromətn hesab edilməsi fikrini dəstəkləyirik. Mikromətn mətnin elementar komponenti olaraq müəyyən kompozisiyaya malikdir. Onun tərkibinə daxil olan cümlələrin rolu eyni deyil [2; 6].

Mikromətnin başlanğıc cümlələri xüsusi bədii-məna və kompozisiya yükü daşıyır. Bu cümlələrin əsas vəzifəsi yeni fikir yürütmək və ya onun inkişafında dönüş yaratmaqdan ibarətdir. Mikromətnin başlanğıcını təşkil edən cümlələr daha çox müstəqillik və struktur sərbəstliyi ilə xarakterizə olunur.

Mikromətnin orta hissəsini təşkil edən cümlələr başlanğıcın nəzərdə tutduğu fikri açır və davam etdirir. Bu cümlələr struktur və semantik baxımdan daha az müstəqil olması ilə seçilir və adətən, sintaktik cəhətdən başlanğıcdan asılı olur.

Mikromətnin sonluğunu təşkil edən cümlələr əvvəlki cümlələrdə işlənmiş fikirləri özünəməxsus şəkildə ümumiləşdirir və mikromətnin məna quruluşu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başlanğıc kimi, sonluq da çox vaxt aydın şəkildə ifadə olunur.

Mikromətnlə bağlı aparılmış təhlil belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mikromətnlərin kompozisiyasının aparıcı növü başlanğıc, orta hissə və sonluq daxil olmaqla üçhissəli kompozisiyadır, baxmayaraq ki, mikromətn bir və ya iki kompozisiya hissəsindən ibarət olduqda səpmələrə də rast gəlinir.

Linqvistik ədəbiyyatda mikromətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) bölgüsünün iki planı: kompozisiya-tematik (başlanğıc, orta hissə, sonluq) və sintaktik planı hərtərəfli şərh edilir. Kompozisiya-tematik bölgü zamanı mikromətnin xarici strukturu nəzərdən keçirilir, konturları çəkilir, kompozisiya hissələri müəyyən edilir. Sintaktik bölgü zamanı mikromətni təşkil edən cümlələr arasında əlaqə üsulları təhlil edilir və mikromətnin daxili quruluşu açılır. Bu iki plandan başqa, mikromətnin bölgüsünün mikromətnin informasiya (kommunikativ) strukturu adlandırılan planını da qeyd edirlər [1; 8].

Mikromətnin hər bir cümləsi müəyyən məzmunla malikdir və verilmiş situasiya üçün konkret kommunikativ tapşırıq yerinə yetirir. Bu da cümlənin xüsusi informasiya strukturu ilə təchiz olunmasını bildirir. L.A.Çernyaxovskaya informasiya strukturu anlayışına belə tərif verir: «Söyləmin informasiya strukturu söyləmdə yer almış məzmunun strukturu olmaqla yanaşı, həm də məzmunun məğzini

təşkil edən, müəyyən bir dilin qrammatikasına uyğun qaydaya salınmış və tərtib edilmiş məna qrupları arasında semantik əlaqələri ifadə edən strukturdur» [8, s. 16]. Mikromətnə daxil olan bütün cümlələrin məzmununun cəmi mikromətnin ümumi məzmununu formalaşdırır və bu məzmun həm də müəyyən nitq bütövünün əsas idrak ideyasının daşıyıcısıdır; mikromətn səviyyəsində yeni informasiya strukturu yaranır.

Mikromətnin tam xarakteristikası, mikromətni təşkil edən cümlələrin mənasını və rolunu müəyyən etmək yalnız mikromətni üç bölgü planında: kompozisiya-tematik, sintaktik və kommunikativ planda təhlil etməklə mümkündür; biz bunlardan əsas kimi kompozisiya-tematik planı götürürük.

Mikromətnin müxtəlif kompozisiya-tematik hissələrində yerləşən cümlələr müxtəlif rol oynayır. Tədqiqatın göstərdiyi kimi, mikromətnin müxtəlif kompozisiya-tematik hissələrinə aid olan sadə nəqli cümlələrin sonuncu yerə çıxarılmış elementləri mikromətnin semantik, sintaktik və üslubi təşkili üçün qeyri-bərabər əhəmiyyətə malikdir, yəni onlar qismən fərqli kommunikativ-üslubi funksiyalar yerinə yetirir.

Alman dilində olan cümlənin ənənəvi çərçivə quruluşu səbəbi ilə tədqiqat zamanı sonuncu yerin ayrıca olaraq öyrənilməsi qeyri-mümkün olduğundan postpozitiv sektorun əsas elementlərinin və sadə nəqli cümlənin bütün hüdudlarının təhlilinə müraciət edilmişdir.

Əksər hallarda başlanğıc mikromətnin temasını təşkil edir. Mikromətnin teması bütövlükdə cümlənin məzmunu ilə ifadə olunsada, onda söyləmin bir növ dayaq sözünü müəyyən etmək mümkündür. Bu baxımdan *söz temanın daşıyıcısı* kimi mikromətnin informasiya strukturunun öyrənilmə parametrlərinin tədqiqatına daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu, adətən, isim və mübtəda, əsasən, tamamlıq, hətta zərflilik rolunda çıxış edən əvəzlilik olur. Bizi söz temanın daşıyıcısının postpozitiv sektorda sonuncu və ya sondan əvvəlki yerdə yerləşdiyi və ya cümlə xaricinə çıxarıldığı hallar maraqlandırır. Məsələn:

Eines Tages in der Schwarmzeit huschte Ole in der Frühstückspause zu seinen Bienen. | Soeben ging ein Volk auf die Reise. Ole verfolgte es, beklopfte einen alten Eimer, suchte das Summgeräusch des Weisels zu übertönen und den Schwarm zu verwirren. Am Dorfrand brachte man ihm eine Spritze. Ole stäubte Wasser über den schwirrenden Schwarm. Der Weisel ließ sich auf der hellen Sommermütze seines Verfolgers nieder. Im Nu waren Oles Kopf und Gesicht von Bienen bedeckt. Das Atmen wurde dem jungen Imker schwer. | Er wollte den Schwarm nicht verlieren. Behutsam trug er die Bienenkappe durchs Dorf zu seinem Wagen (E.Strittmatter. Ole Blenkopp, s. 35).

Başlanğıcda axırncı yerə çıxarılmış yer zərfliliyi (*zu seinen Bienen*) başlanğıcın «yeni»sini özündə ehtiva edir və eyni zamanda mikromətnin temasının daşıyıcısı olan sözdür. Başlanğıcda temanın göstərilmiş daşıyıcısı mikromətnin qalan cümlələrində dəfələrlə görünür və cümlənin müxtəlif üzvləri (mübtəda, vasitəsiz tamamlıq, önlük tamamlıq) kimi çıxış edir və müxtəlif leksik vasitələrlə (*ein Volk, es, den Schwarm, über den schwirrenden Schwarm, von Bienen, den Schwarm, die Bienenkappe*) çatdırılır.

Plötzlich wachte sie auf. | Es war halb drei. Sie überlegte, warum sie aufgewacht war. Ach so! In der Küche hatte jemand gegen einen Stuhl gestoßen. Sie horchte nach der Küche. Es war still. Es war zu still, und als sie mit der Hand über das Bett neben sich fuhr, fand sie es leer. Das war es, was es so besonders still gemacht hatte: sein Atem fehlte. | Sie stand auf und tappte durch die dunkle Wohnung zur Küche (Wolfgang Borcherts Werke S. 114).

Bu mikromətnin temasının daşıyıcısı olan söz başlanğıcla ötürülür. Temanın daşıyıcısını göstərən, şəxs əvəzliyi (sie) ilə ifadə olunan mübtədə başlanğıcın «yeni»sidir və postpozitiv sektorda sondan əvvəlki yerdə yerləşir. Başlanğıcın son yerini ayrılı bilən prefiks (auf) tutur.

Temanın dayaq sözü, başlanğıcdan əlavə, mikromətnin daha 5 cümləsində yer alır. Bütün bu cümlələrdə temanın daşıyıcısı mübtədə kimi çıxış edir, prepozitiv sektorda birinci və ya ikinci yerdə yerləşir və eyni şəxs əvəzliyi (sie) ilə ifadə olunur. Beləliklə, temanın dayaq sözü mikromətnin cümlələri arasında əlaqə quran məndaxili zəncir yaradaraq mikromətnin hər bir cümləsində və ya bir neçə cümləsində yerləşə bilər.

Təbii ki, mikromətnin temasının dayaq sözü semantik cəhətdən son dərəcə yüklənir və əksər hallarda cümlədə «yeni»nin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Beləliklə, isim və ya cümlədə sonuncu yeri tutan əvəzlik eyni vaxtda iki funksiyalı: 1) mikromətnin temasının nominasiyası və 2) «yeni»nin fərqləndirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Bu yalnız mikromətnin başlanğıcının sonuncu yeri üçün xarakterikdir. Mikromətnin orta hissəsində və sonluqda sonuncu yerdə olan isim və ya əvəzlik temanın dayaq sözü funksiyasını saxlamaqla «yeni»nin daşıyıcısı olmaya da bilər. «Mürəkkəb sintaktik bütövlər formal və semantik əlaqələrin məzmunundan ibarət möhkəm sistemə malikdir, yəni komponentlər arasında semantik məna əlaqəsini təmin edən amillə komponentlər arasında struktur əlaqəni təmin edən mətnyaradıcı amillər bir-biri ilə sıx əlaqədədir» [1, s. 111].

Struktur planında mətnyaradıcı amil kimi təkrarları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında təkrarlar möhkəm bir sistemə əsaslanır. Belə ki, təşkilədiçi, qurucu amil kimi təkrarların müxtəlif struktur növlərindən və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq, onlar sadə sementvari funksiyaya malikdir; təkrarlıq xüsusiyyəti mürəkkəb sintaktik bütövün qurulmasına xidmət edən təkrarlanan cümlənin müstəqilliyinə təsir edir. O daha çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevrildiyindən müstəqilliyini müəyyən qədər itirir, mətn hipertemasının struktur vahidinə çevrilir.

Məndaxili əlaqələrin güclü ifadə vasitələrindən biri də deyktik elementlərdir. Onlar işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibəti formalaşdıran vahidlərdir. Funksional baxımdan onlar mətnin komponentləri arasında struktur birləşməsini yaratdığı kimi, onların kompressiyaya uğramasını da təmin edir.

Mətnyaradıcı amil kimi söz sırasının dəyişməsi halını, sintaktik paralelizmi, əksinə söz sırasını – xiazmi və s. vasitələri göstərmək olar ki, bunlar da müəyyən

üslubi yükə malik olurlar. Məlum olduğu kimi, İ.R.Qalperin xiazmı inversiya ilə paralelizmin birləşməsi kimi qeyd edir [4]. Xiazm ikinci komponentin birinci komponentə münasibətdə konversiyaya uğraması ilə səciyyələnir. Mətnə gəldikdə isə mətnin komponentləri həm də məzmun planında bir-birinə xiazmatik münasibət göstərir, yəni bəzi mətnlərdə komponentlərin struktur quruluşu oxşar olsa da, məzmun planında bu komponentin vahidləri bir-birinə əks mövqe tuta bilir. Ümumiyyətlə, mətnquruculuğu bir çox amilləri özündə cəmləşdirən mürəkkəb mexanizmə malikdir. Hər bir amil öz səciyyəvi mətnyaradıcı xüsusiyyətləri ilə mətnin strukturuna özünəməxsusluq verir. Əgər inversiya mətn komponentləri arasında söz sırasının dəyişməsi ilə müşayiət olunursa, ellipsis hər hansı bu və ya başqa vahidin formal şəkildə iştirak etməməsindən yaranır. Məlum olduğu kimi, ellipsislik, əslində, sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğu üzərində qurulur. Məsələ də bundadır ki, belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, yəni sıfır üzvlü komponenti başqa komponentlərlə sıx şəkildə bağlayır.

Komponentlərin kəmiyyəti baxımından mətnin sərhədləri prinsip etibarı ilə sonlu deyil. Mətn öz tərkibində müxtəlif quruluşlu cümlələr qəbul edir. Bu müxtəlif quruluşlu sintaktik vahidlər mətnin tərkibinə daxil edilərkən müəyyən mənada özlərinə məxsus struktur-semantik müstəqilliyi itirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin klassik kompozisiya quruluşu, yəni üçmərhləli (başlanğıc, orta hissə və sonluq) quruluşu daha effektiv və bütöv şəkildə məhz mətn vasitəsilə formalaşır. Burada qeyd edilən kompozisiya qrupları, başqa sözlə, başlanğıc, orta və son mərhələlər hər biri ayrı-ayrılıqda bu və ya digər dərəcədə dəqiq struktur kompozisiya sərhədlərinə malik olur. «Mətnin bütövlükdə inkişafına xidmət edən ən effektiv vasitə kimi komponentlər arasında ardıcılıq əlaqəsini qeyd etmək olar» [3, s. 79]. Mətnin inkişafı dedikdə əlaqəli mətnin elə bir ardıcıl, arasıkəsilməz hərəkəti nəzərdə tutulur ki, onun heç bir məqamında özündən əvvəlki sintaktik kəsiklərə ehtiyac qalmasın.

Bombanın biri mən olan top xəndəyinin qırağına dəyib partlaşmışdı. Ağır yaralanmışdım. Ağrıdan göz açə bilmirdim. Məni bir neçə yaralı ilə birlikdə maşına qoyub diviziyamızın tibb səhiyyə hissəsinə gətirdilər. Cərrah ağrıların şiddətindən ilan vurmuş kimi qıvrıldığını görüb tapşırı ki, mənə tez cərrah stolunun üstünə uzatsınlar. Narkoz verdilər, dərin yuxuya getdim (H.Abbasadə).

Bu misalda hər bir komponent situasiyanın müəyyən bir kvantını (hissəciyini) təsvir edir. Məhz bu hissələrin sıralanması bütöv situasiyanı bizim gözümlə önündə canlandırır. Mətn komponentləri arasında ardıcılıq münasibəti bu misalda formal vasitələrin köməyi olmadan yaranır. Hər sonrakı cümlədə informasiya əvvəlki cümlənin informasiyasının daha tam və dəqiq verilməsinə xidmət edir. Məhz belə bir qarşılıqlı əlaqə nəticəsində cümlələrin bir-biri ilə bağlılığı əldə edilir. Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitə olaraq xüsusi leksik vahid kimi çıxış edən *sonra* sözü də işlədilə bilər. Bu da, öz növbəsində, mətnin daha möhkəm koqeziyasına xidmət edir.

Mikromətnin sonluğunu təşkil edən cümlələr əvvəlki cümlələrdə ifadə olunmuş fikirləri ümumiləşdirir, mikromətnin mənə quruluşu üçün əhəmiyyət kəsb

edir. Alman və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlili bu dillərin mətn dilçiliyi səviyyəsində oxşar və fərqli cəhətlərini müşahidə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. [b.]. Mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Xəlilov Ə.Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu // Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual problemləri, Bakı, 1987, № 3, s. 63-65.
3. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001, 144 s.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 139 с.
5. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981, 183 с.
6. Сильман Т.И. Проблемы синтаксической стилистики (на материале немецкой прозы). Ленинград, 1967.
7. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). Москва, 1973.
8. Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура. Москва, 1976.

Khuraman Aliyeva

SIMPLE DECARATIVE SENTENCE AS A COMPONENT OF TEXT (based on the material of German and Azerbaijani languages) SUMMARY

The article studies the communicative features of a simple narrative sentence in the structure of a connected text based on a comparison of the German and Azerbaijani languages. A complex syntactic whole as a text-forming structure includes a group of structurally and semantically related sentences that express a more complete development of thought compared to a separate sentence. The term «microtext» is used as a synonym for the term «complex syntactic whole». Microtext as a fragment of text has a certain composition. The sentences included in it perform various communicative functions. The main function of the sentence that opens the microtext is to assign a new thought or indicate a turn in its development. The sentences that make up the middle part of the microtext reveal and continue the idea that is outlined at the beginning. The sentences that form the ending of the microtext sum up the thoughts developed in the previous sentences and are important for the semantic structure of the microtext. A comparative analysis of the German and Azerbaijani languages allows us to observe the similarities and differences of these languages at the level of text linguistics.

Хураман Алиева

ПРОСТОЕ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК КОМПОНЕНТ ТЕКСТА

(на материале немецкого и азербайджанского языков)

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются коммуникативные особенности простого повествовательного предложения в структуре связного текста на основе сопоставления немецкого и азербайджанского языков. Сложное синтаксическое целое как текстообразующая структура включает в себя группу структурно и семантически связанных предложений, выражающих более полное развитие мысли по сравнению с отдельным предложением. В качестве синонима термина «сложное синтаксическое целое» используется термин «микротекст». Микротекст как фрагмент текста имеет определенную композицию. Предложения, входящие в его состав, выполняют различные коммуникативные функции. Основной функцией предложения, открывающего микротекст, состоит в назначении новой мысли или обозначении поворота в ее развитии. Предложения, составляющие среднюю часть микротекста, раскрывают и продолжают мысль, которая намечается зачином. Предложения, образующие концовку микротекста, подводят итог развиваемой в предыдущих предложениях мысли, и имеют важное значение для смысловой структуры микротекста. Сопоставительный анализ немецкого и азербайджанского языков позволяет наблюдать сходства и различия этих языков на уровне лингвистики текста.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2024

**Rəyçi: f.ü.f.d. Fatimə Səlimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**